

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
Doktori Iskola
(6.8 Művészeti és művelődéstörténeti tudományok: Zenetudomány)

Biró Viola

**Bartók és a román népzene:
Kutatás és komponálás 1909–1918 között**

című doktori értekezés tézisei

Témavezető: Vikárius László

2018

1. A kutatás előzményei

Bartók román népzenehez fűződő sokrétű kapcsolata régóta foglalkoztatja a szakirodalmat. Román népzene alapuló illetve azt utánzó kompozícióinak felmérése már a zeneszerző életében elkezdődött: Octavian Beu román diplomata ösztönzésére maga Bartók veszi lajstromba idevonatkozó műveit, amelyek kapcsán nemsokára kidolgozza a népzene műzenei felhasználásának – azóta etalonná vált – háromlépcsős rendszerét. A népzene kutatás terén elért eredményeit pedig máig alapvető vonatkozási pontként tartja számon a román népzene kutatás, még ha megállapításai – a tudományterület jellegéből fakadóan – számos ponton meghaladottnak számítanak is. A Bartók-irodalom hatalmas hozama a szerző román vonatkozású tudományos és alkotóművészi munkásságát egyaránt számos szempontból vizsgálta már, ugyanakkor rávilágított e két terület szoros összefonódásaira. Fontos fordulópontot jelentett a művek vizsgálatában Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke, a Lampert-katalógus első megjelenése (1980), amely az egyes kompozíciók alapjául szolgáló konkrét népdalegyedek beazonosítása révén lehetővé tette a népi forrás és feldolgozás közötti kapcsolat mélyebb megismerését, a forrásdallam kézíratos forrásainak tanulmányozása pedig alapvető kompozíciós eljárásokra világított rá; kiemelkedőek ilyen szempontból a Bartók Archivum munkatársai, többek között Lampert Vera, Somfai László és Vikárius László idevonatkozó tanulmányai. A „romános” művekkel valamint a Bartók-zene román népzeneből absztrahált stíuselemeivel László Ferenc, a komponista romániai kapcsolatainak szakértője foglalkozott behatóan, román nyelven írt doktori értekezése Bartók román népzenehez fűződő tevékenységéről és életművéről szóló alapvető összefoglalás (*Béla Bartók și muzica populară a românilor din Banat și Transilvania*, 2003).

Míg a hazai Bartók-kutatásban általánosan elterjedt forráskutatás a Bartók-művek addig nem sejtett koncepcióbeli vagy keletkezéstörténeti részleteit tárja fel, a népzenei vonatkozású művek esetén a vizsgálatok rendszerint a népzenei források egy korlátozott csoportjára – a felhasznált népi dallam kompozícióhoz legközelebb álló alakjának forrásaira – terjednek ki. Ugyanakkor e művek dallamválasztásának és feldolgozásmódjának háttérében rendszerint a népi dallamok jóval szélesebb rétege áll, sőt mint korábbi elemzések kimutatták, Bartók népzene tudósi gondolkodásmódja is hatással lehet a művek kialakítására. Bartók román népzene kutatói munkásságát alapvetően a végleges, kiadásban megjelent népdalgyűjteményekre és egyéb írásokra támaszkodva tárgyalja a szakirodalom; azonban népzene kutatói tevékenységének mélyrétegeibe betekintést engedő, népzene elemző, lejegyző, rendszerező

módszerének alakulásáról árnyaltabb képet nyújtó kéziratok források csak elvétve képezik vizsgálat tárgyát. A román népzene gyűjtés nagymennyiségű és összetett kézirat forrásanyagának szisztematikus feldolgozását nyelvi és speciális népzene tudományi ismeretek szükségessége, másrészt a források korlátozott hozzáférhetősége nehezíti. A források egészének áttekintése és kritikai értékelése mellett, hogy lényegesen tovább bővíthetné a népzene tudós Bartókról alkotott képünket, egyszersmind a zeneszerző bizonyos kompozíciós döntéseire vagy stíláriis esetleg notációs kérdésekre is választ adhat – munkám ehhez kíván alapot teremteni s néhány vizsgálati és elemző kísérletet elvégezni.

2. A kutatás módszerei

Dolgozatom előkészítő munkálatai során különleges hangsúlyt fektettem Bartók román népzene gyűjtései primer forrásainak tanulmányozására. A mintegy 3500 dallamból álló gyűjtemény kézirat forrásainak legnagyobb, ugyanakkor filológiai szempontból legizgalmasabb része a budapesti Bartók Hagyaték részeként az MTA BTK Zenetudományi Intézet Bartók Archívumában tanulmányozható; erre 2013 óta az archívum munkatársaként volt lehetőségem. Ide tartoznak a gyűjtés folyamatáról közvetlen képet nyújtó ún. gyűjtőfüzetek, amelyek egyúttal különösen értékes információkkal egészítik ki tudásunkat a gyűjtött anyagról, Bartók hozzá fűzött megfigyeléseiről vagy a gyűjtés módszereiről. Továbbá megtalálhatók itt Bartók közreadásban megjelent román népzene monográfiáinak – olykor az előkészítés több stádiumát is rögzítő – kéziratai, azaz a dallamok rendszerezését, tanulmányozását szolgáló ún. támlapjai; ezek közül a három-kötetes *Rumanian Folk Music* kiadásra előkészített anyagának támlap-együttese szolgál a legtöbb tanulsággal, amely szinte a teljes román gyűjtés anyagának legkorábbi tisztázatszerű lejegyzései mellett az anyag későbbi revízióinak írásrtegeit is tartalmazza. Szintén a gyűjtés elsődleges forrásai a fonográffelvételek, a helyszíni lejegyzések nélkülözhetetlen kiegészítői, amelyeket az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptáncutató Osztálya és a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársai jóvoltából tanulmányozhattam. További értékes támlap-sorozat található a Kodály Archívum gyűjteményében, amelynek módszeres átvizsgálása fontos adalékokkal járult hozzá Bartók népzene kutatói tevékenységének korai szakaszához. Végül egy rövid tanulmányút során – a Zeneakadémia TÁMOP projektje támogatásával – lehetőségem volt futólag átnézni a *Rumanian Folk Music* végleges, a posztumusz kiadás metszőpéldányaként szolgáló lichtpaus kéziratát, amelyet a New York-i Columbia Egyetem könyvtára őriz.

A források feldolgozása tulajdonképpen több szinten történik. Mindenekelőtt egy adatfeltáró-beazonosító munka látszott szükségesnek, amely a későbbi kutatásokhoz is alapul szolgálhat. Tekintve, hogy a gyűjtések elsődleges forrásai, a gyűjtőfüzetek és a fonográffelvételek a gyűjtőutak kronológiáját követve vegyesen tartalmaznak magyar, szlovák és román anyagot, fel kellett tárnai a román gyűjtéseket tartalmazó füzetek tartalmát és be kellett azonosítani a gyűjtött dallamok helyszíni lejegyzéseit és hangfelvételeit. A kutatás további, lényegesen összetettebb része az írott és hangzó források összevetése valamint a különböző időszakokban keletkezett lejegyzések filológiai-összehasonlító vizsgálata. Az anyaggal való ismerkedés során számos újdonság és még több kérdés merült fel. Egyes gyűjtőutakra vagy különböző alkalmak során feltérképezett gyűjtési területek természetére koncentrálok kutatásaim részeredményeiről tudományos előadásokban, tanulmányokban számoltam be; értekezésemben ezeknek csak a kivonata került bele indokolt esetben. Dolgozatomnak ugyanis nem célja e forráskutatás tanulságainak teljes körű bemutatása – ugyanakkor a források feldolgozása sem tekinthető befejezettnek.

Fontos tapasztalatokat nyertem továbbá a *Bartók Béla írásai* 4. köteté anyagának az Amerikában élő közreadóval, Lampert Verával szoros együttműködésben végzett előkészítő munkálatai során, amelyre a Bartók Archivum munkatársaként Vikárius László megbízásából nyílt lehetőségem. A népzenei tárgyú, többnyire ismeretterjesztő célra szánt tanulmányokat és előadásokat tartalmazó kötet anyagának számos román vonatkozású írása tartalmánál fogva eleve kapcsolódik értekezésem témájához. A jelentős arányban első alkalommal közölt szövegek vagy szövegvariánsok kéziratos forrásainak filológiai vizsgálata (írásrétegek szétválasztása, szöveg-változatok rekonstruálása, vázlatos feljegyzések, zenei illusztrációk megfejtése) amellet, hogy olykor értékes felfedezéseket hozott, Bartók népzene-kutatói egyéniségének számos jellemző vonására világított rá. E munka tanulságai szintén közvetett módon jelentkeznek disszertációm-ban.

E nagymennyiségű forrásanyag vizsgálata megfelelő kiindulópontot biztosított számomra a téma új szempontú megközelítéséhez. Témaválasztásom viszonylag szűk időtartama azt az időszakot jelöli, amikor Bartóknak legintenzívebb a kapcsolata a román népzenevel: ekkor zajlottak román népzene-gyűjtései és első népdalkötetei is ekkor állította össze, de első román népdalfeldolgozásai és „romános” darabjai is ebben az időszakban születtek. Ezen belül viszont – a népzene-gyűjtés forrásait (1.1) és a gyűjtőutak kronológiáját (1.2) áttekintő első fejezet után – meghatározott fókusz-pontokat járok körül. Előtanulmányaim alapján úgy tűnt Bartók legelső szervezett román népzene-gyűjtése kiemelt jelentőséggel bír mind a folklorista mind a zeneszerző munkássága szempontjából,

amelynek alapos vizsgálata nem csak különösen tanulságos, de megkerülhetetlen a későbbi fejlemények helyes értelmezéséhez. A második fejezet ezért az 1909 nyarán megvalósult Bihar megyei gyűjtőút népzenekutatói eredményeit és ennek hatására keletkezett kompozíciós termést tárgyalja. A gyűjtőút körülményeinek, a gyűjtött anyagnak és közreadásának rövid jellemzését (2.1.1) követően – mintegy a forráskutatás mintavételszerű szemléltetéseképpen – a gyűjtésre vonatkozó források összességének vizsgálatából fakadó legfőbb tanulságokat mutatom be (2.1.2). Kiegészítésképpen a Függelékben egy táblázatot közlök, amely tartalmazza a gyűjtőút során rögzített mintegy 300 dallam adatait és lelőhelyét a számomra elérhető összes forrásban.

A vizsgálat tárgyának másik csoportja, a kompozíciók terén a népzenei források vizsgálata – közvetlen vagy közvetett módon – segíthet jobban megérteni a művekben megnyilvánuló népzenei szemlélet eredetét, jellegét vagy magyarázatot adhat bizonyos zeneszerzői megoldásokra. Az 1909-es bihari gyűjtőút hatásáról árulkodó szokatlanul nagyszámú román vonatkozású kompozíciói közül előbb a népdalfeldolgozásokat veszem szemügyre, ahol korábbi elemzésekhez képest tágabb népzenei hátteret vonok be analízisembe (2.2.1). Az „oláhos” karaktert megtestesítő négy egészében vagy részben román népzenei hatású kompozíció tárgyalásánál elsősorban a „romános” jelleg mibenlétét vizsgálom, arra keresve a választ, hogy melyek azok a közös vonások, amelyek révén „románosnak” érezzük őket, miként nyilvánul meg ez a karakter, illetve hogy mik lehetnek ennek lehetséges népzenei előképei (2.2.2). Végül, az 1915-ben keletkezett három népszerű román népzenefeldolgozás-sorozat keletkezéstörténetének bemutatása után a *Román kolindadallamok* példáján keresztül próbálok meg rámutatni a zeneszerző néhány kompozíciós döntésének népzenei gyökereire (3).

3. A kutatás eredményei

Bartók román népzenei gyűjtőútjainak kronológiája újdonság a magyar nyelvű szakirodalomban. Már e fejezet mintájául szolgáló, László Ferenc román nyelven írt disszertációjának idevonatkozó szakasza igazolta, mennyire hasznos az ilyen adatszerű, alapvető tájékozódást nyújtó áttekintés; az ő, több évtizednyi életrajzkutatáson alapuló, korábbi ismereteinket pontosító jegyzékét én az egyes gyűjtőutak anyagának elsődleges forrásokbeli lelőhelyével egészítettem ki, továbbá röviden jellemeztem a gyűjtések eredményeit. Ez utóbbiba ugyan beépítettem a népzenei források tanulmányozásából származó tapasztalataimat, tekintettel az áttekintés tárgyyszerű jellegére, részletes tárgyalásukra nem volt mód. Az anyag értékelésénél alapvetően Bartók saját idevonatkozó megállapításaira

támaszkodtam, a kurrens népzene kutatás eredményei tehát számos ponton kiegészíthetik vagy módosíthatják ezeket.

A dolgozat központi részét kitevő második fejezet Bartók első román népdalgyűjtő-útjának jelentőségére hívja fel a figyelmet. Megpróbálok rámutatni arra, hogy Bartók találkozása a bihari népdalokkal, közülük is elsősorban – az addig ismert népzeneiktől merőben eltérő – egzotikus hangzású régies alkalomhoz nem kötött dalokkal alapvetően meghatározta viszonyulását a bihari, sőt tágabban a román népzenehez. Első szervezett gyűjtését a nyelvterület egyre szélesebb körű feltárását célzó további kutatások követték sűrű egymásutánban, gyűjtéseinek eredményét pedig igyekezett azonnal közzé tenni. Az első két bihari gyűjtés anyagát tartalmazó pályakezdő tudományos népzene-monográfiája, a *Bihari kötet* közreadásának körülményeiről igyekszem árnyaltabb képet adni olyan dokumentumok bevonásával, amelyek a Bartók-irodalomban eddig kevésbé kaptak figyelmet.

A bihari gyűjtés anyaga Bartókot lényegében egész életén át foglalkoztatta, erről tanúskodik az anyag különösen gazdag forrásanyaga, amely a népzene tudományos feldolgozás kilenc különböző fázisát tükrözi. Ezek közül a gyűjtés menetét dokumentáló elsődleges források szinte megelevenítik a történeteket. A források faggatása nyomán a korábbiaknál árnyaltabban rajzolódik ki, mennyire jellegzetes, ámbar nehezen megragadható sajátossága a bihari népzenenek a bő kvart. Ezzel szorosan összefügg az előadók intonációs bizonytalansága, amelyre Bartók ugyan csak kései összefoglaló munkájában, a *Rumanian Folk Music* bevezető tanulmányában hívja fel a figyelmet, nyomai már Bartók legkorábbi lejegyzéseinél jelen vannak. A hangzó és írott források összehasonlító vizsgálata továbbá az adatközlők előadásmódjának jelentőségét is hangsúlyosabban világítja meg. A források értelmezésének nehézségeiről is szó esik, a különböző források közti ellentmondásokra a dallamok forrásadatait tartalmazó táblázat lábjegyzetei figyelmeztetnek.

A bihari népzene Bartók alkotói fantáziájára gyakorolt mély impressziójáról tanúskodik a gyűjtést követő szokatlanul gazdag kompozíciós termés: 1909–10 folyamán Bartók két népdalfeldolgozást és négy eredeti tematikájú „romános” művet írt. Hogy e népzeneből mi ragadta meg leginkább a zeneszerzőt, arról egy különösen értékes, Bartók legkorábbi kompozíciós ötleteit tartalmazó vázlatlap ad némi fogalmat, amelyre korábban Vikárius László hívta fel a figyelmet; a Gruber Emma füzetébe feljegyzett népdalokat és feldolgozási kísérleteit én a bihari gyűjtés tágabb kontextusában értelmezem. Bartók itt többek között felvázolta elsőként számon tartott román népdalfeldolgozását, a *Vázlatok* 5. darabját („Román népdal”), amelyről, mint korábbi elemzések kimutatták, a

forráshoz való hűség és az ökonomikus feldolgozásmód mintapéldája; e különleges skálájú darab elemzését én elsősorban a dallamválasztás kérdésének körüljárásával egészítem ki, amelyhez megvizsgálom a forrásdallam azon 10 variánsát, amellyel Bartók az első gyűjtés során találkozott.

Kevésbé ismert és még kevésbé vizsgált kompozíció a kéziratban maradt nőikari *Két román népdal* (a mű a Bartók-összkiadás keretében a közeljövőben kerül először kiadásra). E konzervatív stílusban íródott, feltehetően gyakorlati használatra szánt, menyegzői témához kapcsolódó dallamokon alapuló miniatűr – közvetett dokumentumok és a forrásokból kiolvasható információk alapján – szintén a gyűjtés közelségében, valamikor 1909 nyarán vagy őszén készülhetett. Dallamválasztása és a feldolgozás módja – a népzenei és kompozíciós források olvasata értelmében – a gyűjtés helyszíni benyomásainak erős hatásáról árulkodik.

Bartók korai „romános” művei, közülük is főként a *Két román tánc* a zeneszerző emblematisz népi ihletésű eredeti kompozíciói közé tartoznak. Ezeket az 1909–10 folyamán keletkezett műveket (*Vázlatok/6. „Oláhos”, Két román tánc, Két kép/2. „A falu tánca”*) számos szempontból vizsgálta már a szakirodalom, azonban magának a karakternek az értelmezésére nem történt kísérlet. Az idevonatkozó témák összehasonlító elemzése megerősíti a szakirodalomban inkább csak általánosságként megfogalmazott sajtóságot, miszerint ezek dallam és harmóniavilágában fontos szerepet játszik a bihari népzeneire oly jellemző bő kvart; ebben azonban Bartók olyan zeneszerzői eszköznek találta meg népzenei megfelelőjét, amely már korábban is hangsúlyozottan foglalkoztatta. Kirajzolódni látszik továbbá egy olyan dallamtípus, amelynek bizonyos szerkezeti, ritmikai, dallami, sőt artikulációs vonásai a bihari gyűjtés *Măruntel* típushoz tartozó táncdallamaival állnak rokonságban.

A bihari gyűjtés hatása alatt keletkezett kompozíciók – a *Két román népdal* kivételével – azt igazolják, hogy e népzenevel való találkozáskor Bartók érdeklődését elsősorban ennek újszerű kompozíciós lehetőségeket nyújtó sajtóságai keltették fel; kiemelt jelentőségű ilyen szempontból a már említett bő kvart. Néhány évvel később a *Román kolindadallamok* komponálása hasonlóképp egy progresszív kompozíciós eszköz, a változó metrum kiaknázására adott lehetőséget. A *Gyermekeknek* magyar és szlovák füzeteként folytatásaként tervezett három román feldolgozás-sorozata nemcsak a ciklusok magasabb szintű, részben népzeneutatói megfontolást tükröző szerkezete terén mutat előrelépést; mint a *Kolindák* esete is mutatja, Bartók a forrásdallamok válogatásával is e szokásdal általa különösen nagyra becsült, de a konvencionálistól eltérő példáit részesíti előnyben.

4. Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk

„Adalékok Bartók 2. hegedűraprszódíájának népzenei forrásaihoz”. *Magyar Zene* 50/2 (2012. május): 188–209.

„A nagy háború küszöbén: Bartók hunyadi gyűjtésének néhány tanulsága”. *Magyar Zene* 53/2 (2015. május): 121–145.

„Bartók a román népzeneről az érdeklődő nagyközönségnek”. *Kisebbség-kutatás* 25/2 (2016): 142–158.

„Lucrările lui Bartók din 1915 în spiritul *Pentru copii?* [A Gyermekeknek szellemében? Bartók 1915-ös zongorasorozatairól]”. *Observator Cultural*, XVII/820–821 (2016. április 28.–május 11.), Melléklet: VI.

Bartók Béla írásai 4. *Írások a népzeneről és a népzene kutatásról* II. Közr. Lampert Vera, lektorálta és szerkesztette Révész Dorrit és Biró Viola. Budapest: Editio Musica, 2016.

„A román népzene »székelyes-magyaros« dialektusa: Bartók mezőszéki gyűjtéseiről”. In *Székely népzene és néptánc*, szerk. Pávai István–Sófalvi Emese. Énlaka-konferenciák V. Budapest, Pécs, Énlaka: Hagyományok Háza, 2018, 113–125.

„Tanulságok és ösztönzések: Megjegyzések László Ferenc Bartók-kutatásaihoz”, *Certamen VI* (sajtó alatt)

„Bartók and the Violin Music of Maramureș”, *Bartók and the Violin* (sajtó alatt)

Fontosabb kiadatlan konferencia-előadások:

Bartók népzenei rendszerezései román gyűjteményeinek tükrében. Előadás az MZZT IX., Dobszay László emlékére rendezett konferencián, Budapest, 2012. október 11–13.

Bartók első bihari gyűjtésének forrásai – újragondolva. Előadás az MZZT X., „A forráskutatás múltja, jelene és jövője” c. konferencián, Budapest, 2013. október 4–5.

Vera Lampert–Viola Biró: *Challenges in Editing Bartók's Writings: The Case of the 4th Volume of the New Hungarian Edition of the Collected Essays*. Előadás a Bartók-összkiadás szerkesztősége által szervezett „Kompozíció és revízió a 20. század »klasszikusainál” c. nemzetközi konferencián, Budapest, 2016. szeptember 24.

Bartók és a máramarosi román népzene. Előadás a Kodály Zoltán zenei alkotói ösztöndíj keretében, Budapest, 2017. február 2.